

Stann-Anders och Hopp-Jerka

Hur ser arkitekturforskningen i Sverige ut?

av
Ulf Sandström

Ulf Sandström
Tema Teknik och social förändring,
Universitetet i Linköping.

I artikeln görs ett försök att sammanfatta läget inom den svenska arkitektur- och bostadsforskningen utifrån en genomgång av data om forskningsrapporter från de senaste fem åren. Misstanken om kvalitetsbrister och svagheter vad gäller den teoretiska utvecklingen verifieras. Utifrån en diskussion av sektorsforskningen identifieras två olika forskarstrategier på området – Stann-Anders och Hopp-Jerka. Detta konfronteras med en nyligen genomförd internationell utvärdering, och avslutningsvis diskuteras behovet av åtgärder för att stärka områdets vetenskapliga kontroll- och kritikersystem.

DET ÄR INGEN LÄTT UPPGIFT att beskriva läget inom ett forskningsområde som är så vittomfattande, splittrat och svårbestämt som den svenska "arkitekturforskningen". Forskningsfältet har en hisnande stor spännvidd, som Bygghörsningsrådets grand old man – Lennart Holm – påpekat. Frågan "Hur ser arkitekturforskningen i Sverige ut" leder därför omedelbart till en diskussion om avgränsningsproblemet. Här låter jag det vara en uttalad förutsättning att området i huvudsak skall avse forskning som är humanistisk och samhällsvetenskaplig och som bedrivs vid landets arkitekturskolor, inklusive Statens institut för byggnadsforskning (SIB), eller forskning vid andra akademiska institutioner som bedrivs med stöd av Statens råd för byggnadsforskning (BFR).

Min diskussion grundar sig på reflektioner utifrån tre olika källor:

(1) en litteratursökning i databasen vid BYGGDOK bestående av 250 referenser där beställningen gällt arkitektur- och bostadsforskning sedan 1988 (samhällsvetenskaplig och humanistisk);

(2) en genomgång av *Tidskrift för Arkitekturforskning*;

(3) min doktorsavhandling *Arkitektur och social ingenjörskonst. Studier i svensk arkitektur- och bostadsforskning* från 1989.

Jag är verksam vid en tvärvetenskaplig institution som bedriver forskning om teknik och social förändring. Mina synpunkter representerar därför ett "utifrån-perspektiv". Det är dock svårt att precis ange vad detta utanförskap egentligen innebär. Säkerligen skiljer sig inte mina synpunkter speciellt från dem som framförs både i mer formella och informella sammanhang bland områdets forskare. Förhållandet är ju sådant att

vi alla står utanför all den forskning, som vi inte själva utför. Vi har våra speciella svårigheter att sätta oss in i det som andra forskare finner vara självklart, korrekt och förnuftigt. Ett forskningsområde som har stor spännvidd tvingar med nödvändighet fram ett visst antal ”utifrånbedömningar” av kollegers arbeten.

Utänförskap kan hanteras på minst två sätt: det ena är att dra sig undan debatten om det man inte är riktigt säker på att man begriper, det andra är att ställa kritiska och undrande frågor inför det man har svårt att förstå. Om jag ser till min avhandling är jag kanske benägen att betrakta den som en mellanform, en hybrid, eftersom jag bland annat försökte begripa och rättvisande beskriva vad den svenska arkitekturforskningen åstadkommit under efterkrigstiden.

I efterhand är det lätt att se att jag med större frenesi borde ägnat energi åt det kritiska uppdraget. Överhuvudtaget fann jag påfallande litet av kritisk och granskande forskningsdebatt inom det aktuella forskningsfältet. Med livligt intresse lyfte jag fram den förintande kritik som statistikern Einar Eriksson, i början av 1970-talet, riktade mot den bostadssociologiska forskningen vid SIB. Han påvisade brister vad gäller metodmedvetenhet, statistisk kompetens samt förmåga till problemprecisering och problemanalys.

Före Erikssons uppgörelse hade också den tidiga bostadssociologiska forskningen på 1950-talet varit föremål för en givande kritisk och delvis konstruktiv diskussion, som tog fasta på såväl metodproblem som forskarens arbetssätt för att utveckla produktiva problematiseringar av empiriska fakta.

De debatter som förekommit under 1980-talet har varit vad jag skulle vilja kalla ”snedtändningar”, dvs. debatten har tagit fart till följd av irritation över marginella forskningsrapporter och då ofta lett till dagstidningsdebatt, som inte resulterat i annat än låsta positioner, såväl ideologiskt som institutionellt.

En sammanfattning av läget inom den svenska arkitektur- och bostadsforskningen under den senaste femårsperioden måste ta sin utgångspunkt i det faktum att många är påtagligt miss-

nöjda med forskningsområdets utveckling. Man misstänker att det finns kvalitetsbrister, att det finns för lite av teoretisk utveckling, att det saknas koncentration på arkitekturkyrkets egentliga problem.

Redan i det första numret av *Tidskrift för Arkitekturforskning* (1987) gavs explicita uttryck åt tanken att den svenska arkitekturforskningen faktiskt befann sig i en kris. I termer av ”kaos”, ”anarki”, ”osäkerhet”, ”trevande och valhänta försök”, ”brist på fasta normer och paradigm” beskrevs det aktuella läget för forskningen vid A-sektionerna.

Tidskriften var samtidigt ett av de tydligaste uttrycken för att det fanns en stark vilja att göra något åt situationen. De utvärderingar som startades i BVN:s (Byggforskningsrådets vetenskapliga nämnd) regi ett annat. Läget kunde också beskrivas som ett skede där det fanns gott om utrymme för kreativitet, nyskapande och konstruktiv kritik.

Hos många fanns också en önskan att diskutera grundläggande frågor. Vad skiljer forskning från andra forskningsliknande verksamheter? Hur är förhållandet mellan teori och praktik? Hur utvärdera forskning? Vad är kunskap? Vilken kunskap behöver arkitekten? Vidare: Hur bör värderingsproblemen inom estetiken analyseras? Fältropet ”Tillbaka till källorna!” har varit ett framträdande inslag i tidskriftens hittillsvarande historia och inte för inte flockas doktoranderna idag kring kurser om filosofi och estetik.

Det är tydligt att tidskriften har haft en stor betydelse. Av allt att döma var tidskriften en viktig del av forskarsamhällets infrastruktur som dittills hade saknats. Andra svenska tidskrifter på arkitekturområdet hade inte uppfyllt de krav som ställs på en vetenskaplig tidskrift.

Än så länge är det för tidigt att se några effekter av det uppstramningsarbete som utförts och fortfarande pågår. Alltsedan tidskriften startade har det i Sverige varit högkonjunktur för byggsektorn, med en synnerligen god arbetsmarknad för arkitekter. Detta innebär självfallet att det omvända förhållandet gäller inom forsk-

ningen. Det blir under dessa tider, förvisso inte utan undantag, svårt att rekrytera duktiga doktorander. Nu har förutsättningarna radikalt ändrats med den snabba utvecklingen på fastighetsmarknaden, och flaggan går kanske i topp för kvaliteten på de närmaste årens doktorandtjänster. Det dröjer dock innan vi får se resultaten av detta.

Redan här bör sägas att någon alarmism med avseende på arkitekturforskningen knappast är befogad. Om vi tittar närmare på den senaste periodens svenska arkitekturforskning är det ganska klart att det precis som tidigare under åren kommit fram ett antal väl genomarbetade avhandlingar och studier, t. ex. inom arkitekturhistoria och arkitekturteori.

Väsentliga delar av det funktionalistiska programets brukarriktade studier fortsätter, och avsätter rapporter kring olika delproblem. Traditionen är etablerad vid samtliga tre arkitekturskolor. Byggforskningsrådet vill, som bekant, gärna hävda att vår, relativt sett, goda bostadsstandard i Sverige bygger på denna forskning. Forskningen om varseblivning och yttre estetisk värdering förefaller ha minskat, men den arkitekturpsykologiska forskningen är etablerad i Sverige och kan användas på mångahanda sätt – bl. a. till att utreda varför det är svårt att reducera hushållens dagligresande med motordrivna fordon i tätorter.

Dessa upptrampade stigar betar av den ena frågeställningen efter den andra och representerar i så måtto mognade deldiscipliner inom forskningsfältet. De syns påtagligt sällan i *Tidskrift för Arkitekturforskning*, vilket kanske kan förklaras av att de inte vänder sig till den breda gruppen forskare. Psykologerna riktar sig oftast till det internationella forskarsamhället och den traditionella byggfunk-forskningen har, förmodar jag, sina specifika avnämare bland myndigheter och andra praktiker.

Om jag så går in i det material som Byggdok-sökningen givit är det uppenbart att det finns skäl för bedömningen att den svenska arkitektur- och bostadsforskningen ger ett intryck av att vara förutsägbart, enahanda och närmast a-teoretisk.

Notabelt är att det förutom ett par ARKUS-projekt inte finns något om arkitektprofessionens grundvillkor och arbetsmetoder. Dominant är däremot den omfattande förnyelse- och ombyggnadsforskningen med tillhörande inflytande-problematik. Vid sidan av detta intar undersökningarna om olika "kategorier" av bostadsbrukare en framskjuten plats.

Intresset hos svenska bostadsforskare förefaller idag vara inriktat på forskningsobjekt som står inför frågan: Skall jag bo kvar hemma eller flytta hemifrån? Det är alltså livscykelns ytterändar som är de mest populära objekten. Antingen man nu är äldre och vill bo kvar hemma eller ungdom och vill flytta hemifrån. De äldre som vill bo kvar tvingas hemifrån och de unga som vill flytta bort har haft problemet att tvingas stanna hemma. För övrigt gäller samma problematik, men på en annan existentiell nivå, också två andra kategorier som tillhör de av byggforskningen mest uppmärksammade – kvinnorna och invandrarna.

Det finns naturligtvis flera andra iakttagelser av denna art att göra utifrån detta material. Ekologiska frågor bryter fram – annat vore inte att vänta – och grönområden i städerna har fått ökad uppmärksamhet, vilket närmast förklaras av jakten på obebyggda ytor i förtätningsbyggandets spår. Bostadskvalitet, erfarenhetsåterföring, informationsamhället, energifrågor, m. m. är andra teman som förekommer i materialet. Det är sällsynt med projekt och rapporter som avviker från det man kan förvänta sig om man är det minsta bekant med forskningsområdet. Jag känner igen mig alltför väl trots att jag varit borta från området i tre års tid.

Hur beskriver forskarna sina uppgifter och syften? Att "analysera omfattningen av", "fastställa inverkan av faktor x", "beskriva och analysera försök till förnyelse", "förmedla erfarenheter av utvecklingsarbete", "redovisa enkätundersökning", "i all enkelhet påvisa några synsätt på problemet i förhoppningen att", "redovisa intervjuer", "analysera behovet av x i våra städer", "utvärdera", "redovisa hur de boende uppfattar", "redovisa erfarenheterna av", "visa att

staden har existentiell betydelse och relaterar sig till människan”, ”ge allmän beskrivning av” osv.

Så där går man på i projektbeskrivningarna och rapportsammanfattningarna. De är oftast mycket opretentiösa och utan några större anspråk på vetenskaplig giltighet eller generalitet. Inte något av det som finns i mitt material antyder ett grundläggande teoretiskt intresse. Mycket sällan har forskaren en preciserad hypotes eller samlingar av hypoteser, som skall prövas på empiriska material. I det enda fall detta finns så är det frågan om en BFR-stödd organisations-teoretisk avhandling i företagsekonomi om kommunal planering.

Slående är att A-sektionernas professorer lyser med sin frånvaro i mitt material. En procent av forskningsrapporterna har en professor som författare eller medförfattare. Det brukar sägas att professorer inte forskar. Jag kan inte finna något som tyder på motsatsen. Hur inverkar detta förhållande på de aktuella forskarmiljöerna vid de tekniska högskolorna?

En viss reservation vad gäller källmaterialets representativitet kan vara på sin plats. Det bör understrykas att det inte finns några tidskrifts-artiklar med i materialet, endast böcker och rapporter har tagits ut. Datasökningar lämpar sig dåligt för den uppgift jag ställts inför, de är ju i första hand ägnade att stödja forskare som har konkreta problemställningar och direkta sökord som grund för sin beställning. När man begär sökningar över större områden så faller med nödvändighet en hel del utanför. En jämförelse med det årligen utgivna registret över byggforskningsrådets skriftutgivning visar dock att ungefär hälften av detta material finns med i urvalet.

Merparten av den här aktuella forskningen avrapporteras i relativt anonyma skriftserier, institutionsrapporter och liknande. Byggforskningsrådets rapportserie tar endast en mindre – sannolikt en sjunkande – del av områdets skriftutgivning. Ett exempel är ämnesområdet ”Sammällsplanering”, som har följande publicering i rapportserien för de senaste fyra åren: 1988-11, 1989-13, 1990-9, 1991-8. Under ämnesrubriken

”Arkitektur” finns under samma period inte fler än tre (3) vetenskapliga rapporter i BFR:s serie.

Ämnesvalet för den forskning jag i grova drag redovisat överensstämmer i stort med den policy som Byggforskningsrådet ger uttryck för i planen för perioden 1990-93. Uppgiften att stödja forskning på vissa särskilt utpekade områden har rådet onekligen i många fall fyllt väl. De områden som rådet funnit vara kraftigt försummade, t. ex. forskning inriktad på planerings- och projekteringsprocessen, förefaller man dock icke ha lyckats värva forskare till. Forskningsrådets initierande roll har mig veterligt inte undersökts närmare, men det vore onekligen av stort intresse att få denna frågeställning närmare belyst. Det komplicerade samspelet mellan forskare och forskningsråd gör att det idag är svårt att veta vem som har initiativet.

Sektorsforskningsorganen har ett dubbelt uppdrag. Dels måste man sörja för att den forskning man stödjer har godtagbar kvalitet, annars blir den knappast användbar, dels måste man styra forskningen till strategiskt viktiga områden vilka bedöms vara av hög relevans för forskningens avnämare. Detta leder till en mycket krävande och grannlaga balansgång. Om det sprids ett talesätt av typen ”Det bör gälla handikappade invandrare i glesbygd för att man skall få anslag i år” så rymmer överdriften självfallet en känsla, en svag övertygelse om att forskningsplaneringen lägger sig som en död hand över den kreativa och autonomiberoende forskningen.

Sektorsforskningens speciella relevansstyrning understödjer två överlevnadsstrategier för områdets forskare. Låt mig beskriva dessa som idealtyper. Den första är att skaffa sig en metod baserad på mer eller mindre uttalade teoretiska antaganden och hypoteser, hålla sig till den, och använda den på så många olika delproblem och brukarkategorier som möjligt. Vi kan, med en terminologi hämtad från arbetsmarknadspolitiken, kalla strategin för ”Stann-Anders”. Delar av byggnadsfunktionslära och arkitekturpsykologi är exempel på detta.

Den andra strategin är att hoppa omkring från det ena forskningsproblemet till det andra efter modets växlingar och sektorsorganens uttalade prioriterade behov. Denna strategi får följdriktig namnet "Hopp-Jerka". Den förra strategin ger kontinuitet och naturligtvis en viss trygghet för forskarmiljön ifråga. Det ger också en trygghet för de forskningsstödande organen eftersom de efter hand skaffar sig en god kännedom om vad forskarna kan åstadkomma. Den senare strategin har också sina fördelar ur respektive aktörs synvinkel. Den ger för forskarna en större möjlighet att få del av tillgängliga forskningsmedel och den ger forskningsplanerarna och avnämarna en möjlighet att få de för stunden angelägna projekten utförda.

Det finns avgjorda faror och risker för ett forskningsfält som börjar domineras av dessa strategier. För båda strategierna gäller att de på olika sätt drar sig undan det i normala fall verk samma kontroll- och kritikersystem, som varje vetenskapligt fält måste utveckla. Stann-Anders tenderar att isolera sig från det övriga forskarsamhället, etablerar egna skriftserier, avnäm kontakt och kanaler till de forskningsplanerande organen. Forskarna blir sig selv nok och upplever sig inte ha behov att diskutera med utomstående forskare som inte är insatta i eller kan hantera den speciella forskningsmetoden. Efterhand blir forskningsansatsen alltmera "teknologisk" till sin karaktär och forskarna inriktade på att finna tillämpningar. Det enda kreativa forskningsarbete som kan tänkas är att förfina metoderna.

Hopp-Jerka kan i vissa tidsperioder göra insatser på nya eller nyupptäckta teoriområden genom inlån från andra vetenskaper, men om en teori blir ointressant lämnas den snabbt och resolut utan någon teoretisk uppgörelse eller kritisk metoddiskussion. Forskarna flyttar helt enkelt sina preferenser. Från familjestudier, till grannskapet, till kvinnoperspektivet, till äldrefrågorna, till stadsförnyelse och sedan till den ekologiska byn. Teoriarbetet blir ofta dåligt utvecklat, man plockar det man kan använda från olika håll. Detta hör till projektforskningens

vardag och om inte de institutionsanknutna, fast anställda forskarna drar sitt strå till stacken så finns det inte några möjligheter att vidareutveckla, problematisera och kritisera de teori-ansatser som tagits fram till mera sammanhängande och prövbar kunskap. Man kommer allvarligt att sakna grundforskningens långsiktiga perspektiv och kontinuerliga, om än oförutsägbara, kunskapsupbyggnad.

Dessa synpunkter är inte unika och det är inte första gången något liknande påtalas i diskussionen om den svenska arkitektur- och bostadsforskningen. Det bör för övrigt också påpekas att de tendenser som jag pekat på troligtvis inte är något som enbart gäller det här aktuella forskningsfältet. Många discipliner har sannolikt liknande problem, vilket självfallet inte gör saken bättre. Möjligen kan sägas att den typ av synpunkter som jag kommit med, och som i en eller annan form tidigare förts fram i *Tidskrift för Arkitekturforskning*, kanske syns tydligare på det här området än på andra forskningsområden, till följd av en lovvärd krismedvetenhet.

Stämmer detta verkligen, kanske någon undrar. Är det inte så att svensk byggforskning erhållit ett ganska så högt betyg av internationella utvärderare? Jo, det är riktigt att Bygghögskolebyråns vetenskapliga nämnd för några år sedan publicerade en utvärdering av en internationellt sammansatt grupp, som kom fram till att bostadsforskningen vid arkitekturskolorna har stor bredd och hög kvalitet. Slagordsmässigt har denna utvärdering ibland kommit att sammanfattas i orden "Klart godkänt! Vår forskning har hög kvalitet, nu gäller det att undersöka hur relevant den är!".

Det finns mycket gott att säga om nämndens utvärdering. Den har arbetat efter en modell som positivt skiljer den från många andra betydligt mera stelbenta och osympatiska utvärderingar. Den hade ett processperspektiv på sin uppgift och bidrog med kloka och välavvägda synpunkter på de forskningsprojekt man behandlade. Utvärderarna har också uppmärksammat de inre kriterierna på forskningskvalitet. Med sin vänliga ton är det dock just med avseende på dessa

kriterier som man riktar kritik mot de exempel på forskningsprogram inom svensk arkitektur- och bostadsforskning, som man granskat.

Huvuddelen av dessa program faller inom den kategori som jag tidigare har benämnt Stann-Anders, varför den höga värderingen av långsiktigheten och kontinuiteten kanske inte är representativ för områdets hela forskningsinsatser. Men det är också desto mera anmärkningsvärt att huvudintrycket av utvärderingen är att det saknas tillräckligt djup och teoretisk förankring, att det finns stora brister med avseende på utvecklingen av teorier om relationerna mellan människa och miljö, att det egentligen bara finns detaljkunskap om en mångfald enskilda miljöfaktorer.

Detta stämmer med min tidigare beskrivning av Stann-Anders-forskningen – man arbetar mer med en metod än med en teori, och har därför inte verktyg som gör det möjligt att knyta samman de olika kunskapsfragment, som forskningsinsatserna producerar. Egentligen är detta en allvarlig kritik eftersom utvärderarna har arbetat med projekt som arbetat ganska länge, som haft den kontinuitet och långsiktighet som så många andra forskare saknar, och med avundsjuka kan konstatera att andra har tillgång till. Det är ju just inom dessa programområden som det borde finnas praktiska förutsättningar för teoretiskt utvecklingsarbete. De forskningsprojekt som hör till kategorin Hopp-Jerka har, på grund av fragmenteringseländet, pragmatismdjävulen och de användarinriktade kriterierna för värdering av forskningens relevans, knappast några möjligheter att utföra dyligt akademiskt grovjobb.

Vad utvärderarna inte kunde ta ställning till, och kanske inte heller hade i uppdrag att ta ställning till, var huruvida det i landet finns förutsättningar för det här efterlysta i form av forskarmiljöer bestående av en vetenskaplig seminariekultur, tillgång till kritisk granskning och god handledning. Detta reser bl. a. frågan hur forskarutbildningen är ordnad vid våra arkitekturskolor, en fråga som tidigare berörts i *Tidskrift för Arkitekturforskning*. Jag lämnar frågan öppen och kan bara konstatera att Byggeforskningsrådet

rimligen har ett viktigt ansvar när det gäller att understödja, uppamma och stimulera strukturer, som verkar i en sådan riktning att de brister som utvärderarna fann motverkas.

Till vissa delar handlar det självfallet om att långsiktiga resurser garanteras högskole- och universitetsforskningen. Det handlar också om att rådet i allt större utsträckning bidrar till och stimulerar en seminarie- och konferenskultur som inte i första hand tar fasta på att sprida kännedom om forskningsresultat, att informera och dokumentera färdig forskning, utan bidrar till konfrontationer, motsättningar, teoristrider och kritisk forskningsdebatt. Det mest angelägena måste vara att få igång en kunskapsteoretiskt orienterad kritiktradition inom arkitekturforskningen. De olika traditionsbildningar och skolor som finns på området kan näppeligen utvecklas i isolering från varandra utan i konstant diskussion med varandra. Detta har alltför sällan utnyttjats i Sverige.

Sir Karl Popper

All forskning bör betraktas som bestående av problemställningar, omformade till forskningsbara hypoteser, vilka ännu inte har falsifierats. Det finns en stor utvecklingspotential i en kreativ destruktivism, om den hanteras på det sätt som utgör kärnan i Karl Poppers vetenskapsteori. Oftast uppfattas Poppers kritiska rationalism som en beskrivning i första hand av hur vetenskaplig kunskap växer, men den kan också betraktas som en normativ teori om hur forskarna bör arbeta för att få största möjliga tillgång till prövningar i form av vetenskaplig kritik och självkritik.

Poppers vetenskapsteori möter visserligen invändningar på det empiriska planet om den behandlas som en teori om hur vetenskapssamhället fungerar. I hans teori saknas en social dimension. Om vi istället behandlar Poppers teser som normer eller förslag till handlingslinjer för att förbättra innovativiteten i forskarsamhället så kan vi också få viss vägledning för att bearbeta den typ av brister, som många menar kännetecknar den svenska arkitekturforskningen. Det finns självfallet en mängd faktorer som hindrar en

sådan utveckling, hinder som är förborgade i forskningens sociala, administrativa och politiska strukturer. Kanske är det på den punkten som ett statligt råd för byggforskning har sin viktigaste uppgift. Varför inte ge rådet i uppdrag att organisera och etablera den kritiska rationalismen på forskningsområdet? En utomstående aktör som fördelar forskningsmedel bör ha stora möjligheter att tvinga fram vetenskapskritiken i högskolan! Poängen är att det på sikt skulle ge en bättre utväxling av forskningsmedlen.

Alltnog, kanske är det blåögt att förvänta sig underverk i form av epistemisk ingenjörskonst av byggforskningsrådet. Men vi kan fortfarande ha höga förväntningar på tidskriften *Nordisk Arkitekturforskning*. Plötsligt blir den vetenskapliga scenen mycket större och rimligen inte så cementerad i sin forskningssociologiska och forskningspolitiska struktur. Det ger stora möjligheter till opartiska granskningar och medvetna ifrågasättanden av förgivtaganden hos forskarna. De universella vetenskapliga normerna ger vägledning.

Denna artikel har granskats vetenskapligt av minst två av de lektörer som anges på sidan 152.

Ulf Sandström är forskarassistent vid Tema Teknik och social förändring, Universitetet i Linköping. Han disputerade 1989 på avhandlingen *Arkitektur och social ingenjörskonst. Studier i svensk arkitektur- och bostadsforskning*.

Bild: Matti Multanen